

Zicht op de Waterburcht Pietersheim, waar in de beerput achter de paardenstallen de vondsten werden opgegraven. (Foto Toerisme Lanaken)

I

De glascollectie van de waterburcht Pietersheim

Een breekbaar en ongekend verhaal*

Katelijne Beerten

Een sierlijk kopje in melkglas, versierd met enkele rode, maar vooral veel kobaltblauwe vlekjes en streepjes. De binnenzijde van het melkglazen kopje is schuin geribbeld. Aan twee zijden telkens een fijn getorst oortje. Het is een klein maar fragiel kopje, dat zeer zorgvuldig werd gemaakt. Het prachtstuk werd gevonden in de beerput van de waterburcht Pietersheim. Het kopje is een exponent van het roemrijke verleden van de waterburcht. De bewoners waren dan ook niet de minsten: de heren van Pietersheim, en later de familie de Merode.

* Met dank aan Tony Waegeman voor het nalezen en de tekstsuggesties.

Een prachtig kopje in melkglas met blauwe en rode versiering. Het werd in 2010-2011 gerestaureerd door prof. dr. Joost Caen en Nicole Minten. (Foto Eddy Daniëls voor PCCE)

Het kopje maakt deel uit van een vrij grote verzameling huisraad die werd opgegraven tijdens diverse campagnes op de waterburcht Pietersheim. In de jaren negentig van de vorige eeuw organiseerde de gemeente Lanaken in samenwerking met de vzw Jeugd en Cultureel Erfgoed Vlaanderen en de Koning Boudewijnstichting archeologiekampen voor jongeren in Pietersheim. Archeoloog Tony Waegeman begeleidde deze kampen. Een decennium later werden opnieuw opgravingen uitgevoerd in het kader van de restauratiewerkzaamheden in en om de waterburcht.

De verschillende opgravingscampagnes leverden drie grote groepen voorwerpen op. Het oudst zijn de restanten van de middeleeuwse tafelcultuur van 1100 tot 1378 met streekeigen Andenne-aardewerk, alias Maaslands wit, grijs gebruiksaardewerk uit Paffrath en Elmpt, kook- en drinkgerei uit Brunssum-Schinveld en drinkgerei uit Langerwehe. De beerput, gelieerd aan de grote paardenstallen, opgetrokken bij de wederopbouw tussen 1378 en 1400, leverde een vondstensemble in een gesloten context op.¹ Een aanzienlijk deel van dit ensemble, binnen het onderste residu, brengt de Bourgondische tafel in beeld tussen 1378 en 1587, met steengoed uit Siegburg, Raren, Aken, Keulen en Westerwald, Antwerpse majolica en gebruiksglas.² Daarboven bevond zich in een andere vullingslaag een groep voorwerpen te linken aan de opruiming van de Spanjaarden, met onder meer luxueus glas en unieke beeldjes in pijpaaarde. De opgegraven voorwerpen getuigen van de goede smaak van de burchtbewoners.

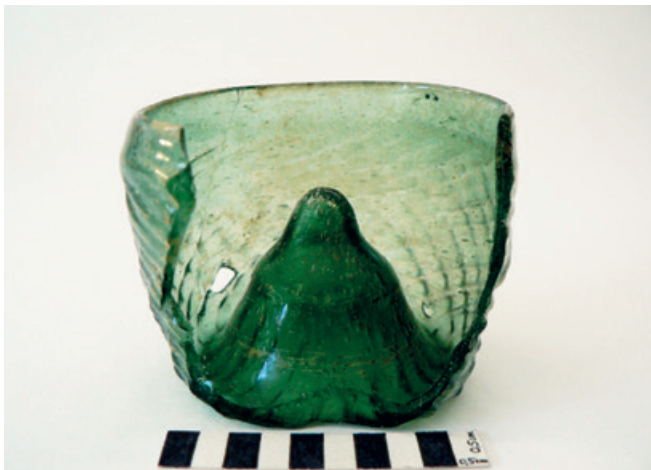
de opgegraven voorwerpen getuigen van de goede smaak van de burchtbewoners

Glas

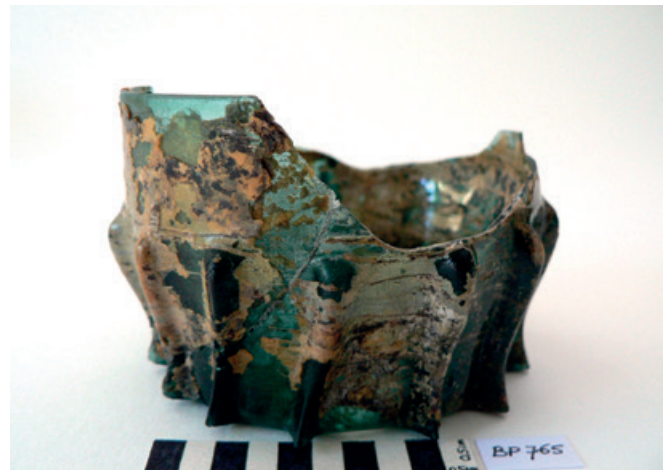
Het merendeel van het tafel-, drink- en apothekersglas stamt uit het tijdvak 1450-1550, met absolute terminus ante quem 1587.³ In de glascollectie van Pietersheim bevinden zich enkele veel voorkomende en gekende types historisch gebruiksglas. Daardoor lijkt de glascollectie een representatief

- 1 De beerput is een gesloten context: de vondsten zijn op een bepaald moment in de beerput terecht gekomen en daarna is de beerput afgesloten, of zijn er geen vondsten meer bijgekomen.
- 2 In de genoemde steden waren toonaangevende middeleeuwse productiecentra van keramiek en steengoed gevestigd. Enkel de rijkere klasse kon zich de daar geproduceerde stuks permitteren.
- 3 De collectie van Pietersheim stamt voornamelijk uit de lagen opgebouwd tijdens de sekwesteryaren 1579-1587, vandaar dat dit laatste jaar als terminus ante quem wordt genoemd. In 1588 wordt het Spaans sekwester opgeheven. De stukken die te linken zijn aan de opruiming van het Spaans sekwester bevinden zich in een recentere archeologische laag. Informatie meegedeeld door archeoloog Tony Waegeman.

beeld te schetsen van het gekende en tijdseigen gebruiksglas uit de late Middeleeuwen. Het gaat om wijdverspreide types als ribbekers, kruisribbelbekers, Maigelbechers, voetbekers en koolstronken. Deze types komen geregeld terug in archeologische contexten, in het bijzonder bij beerput-opgravingen. Zo zijn er de laatste jaren onder andere een aantal gevonden in een beerput in de Bijloke in Gent, in Dendermonde, maar ook in Delft.⁴ Merkwaardig genoeg zijn deze stukken gebruiksglas ondervertegenwoordigd in museale presentaties.⁵

Een Maigelbecher heeft een kruisribbelpatroon of fijne getorste ribbels op de wand. Vanuit de bodem lopen de wanden vrij recht omhoog. (Foto Nicole Minten)

Een ribbelbeker heeft brede ribben op de wand die verder uit elkaar liggen dan bij de getorste Maigelbecher. De ribben verlopen diagonaal (getorst) of verticaal. (Foto Nicole Minten)

Verder bevinden zich in de collectie ook een aantal drinkflessen en sierlijke bekers in het zogeheten "Waldglas" (woudglas), maar zijn er ook vroege exemplaren in "façon de Venise" te vinden.⁶ Stuk voor stuk zijn het getuigen van een bijzonder verfijnde en gedifferentieerde gedekte tafel en drinkcultuur. Het merendeel van het glas, aangetroffen in de beerput, is overigens bij het gebruik gesneuveld drink- en tafelglas, en vertegenwoordigt dus maar een fractie van het aantal dat origineel in de waterburcht aanwezig was.

Luxueus

Tussen de glazen voorwerpen bevinden zich enkele mooie, zeldzame stukken luxueus gebruiksglas. Het kopje in melkglas lijkt in Vlaanderen een uniek stuk te zijn.⁷ De mooiste stukken uit de verzameling worden tentoongesteld in het bezoekerscentrum van de waterburcht Pietersheim. Deze stukken werden gerestaureerd omwille van twee redenen: ze werden vrij volledig bovengedaald, of ze zijn zo bijzonder dat ze als het ware om een behandeling vroegen. De andere stukken, en tal van scherven worden bewaard in het depot. Het merendeel van de stukken werd inmiddels ook ontsloten via www.erfgoedplus.be.⁸ De verzameling gebruiks- en tafelglas van de waterburcht Pietersheim is relatief onbekend. Het mooie aan de collectie is dat het ontstaan ervan gekoppeld is aan een beroemde familie, die eeuwenlang in haar kasteel resideerde. Het is een gesloten collectie: een verzameling die historisch gegroeid is en samen hoort, meer dan "zomaar" een archeologisch ensemble. De collectie geeft een totaalbeeld van de materiële stand binnen het dagelijks leven van de adel uit die periode. Een volledige integrale studie van het glas is nog niet gemaakt. Door de restaurateur van dienst werd wel per behandeld object een materiaal- en literatuuronderzoek gedaan.

4 Zie bijvoorbeeld: E. Dumalin, *Een beerput van de Bijloke nader bekeken* (onuitgeg. Masterproef UGent 2010); M. Keemink, *Middeleeuws glas van het complex IPSE in Delft. Een bijzonder rijke glasvondst onderin een beerput van het Sint Claraklooster* (onuitgeg. Bachelorproef Universiteit Leiden 2012); D. Beekman en C. Van Hecke (red.), *In de Cop op de Merckt. Archeologisch onderzoek van een huishouden uit 16de-eeuws Dendermonde* (Gent 2017).

5 M. Mees en J. Walgrave, 'Glas in Vlaamse musea', *Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen*, 31(1993) 83-119.

6 "Waldglas" is de benaming voor glas dat in Noordwestelijk Europa werd gemaakt vanaf ongeveer het jaar 1000 tot het begin van de achttiende eeuw. De voornaamste grondstoffen waren hout en zand. De kleur van het glas was geelachtig of bruinachtig groen. "Façon de Venise" is een term die gebruikt wordt voor glas dat in de zestiende en zeventiende eeuw geproduceerd werd buiten Venetië maar wel volgens de gekende Venetiaanse productie-technieken.

7 Uit navraag bij diverse archeologische diensten en musea werd geen vergelijkingsmateriaal gevonden. De tot op heden enige gekende gelijkaardige stukken (een kannetje en twee kopjes) werden in Delft, Haarlem en Zwolle opgegraven, zie: H. Henkes, *Glas zonder glans. Vijf eeuwen gebruiksglas uit de bodem van de Lage Landen 1300-1800* (Rotterdam 1990) 227, 236.

8 De website erfgoedplus.be is een initiatief van de provincies Limburg en Vlaams-Brabant en ontsluit de erfgoedcollecties van zowel professionele musea als van kerkfabrieken en heemkundige collecties.

De Merode

De waterburcht Pietersheim, oorspronkelijk het domein van de heren van Pietersheim, kende een lange geschiedenis. Ze werd gebouwd vanaf de tweede helft van de twaalfde eeuw.⁹ Begin dertiende eeuw slaagden de heren van Pietersheim er in hun macht en welvaart uit te breiden: ze verwierven kerkelijke rechten en de daarbij horende materiële voordelen in Lanaken. Dit uitte zich in een tweede bouwfase en uitbreiding van de waterburcht. Aan de bloei van het domein kwam abrupt een einde in 1378, een gevolg van de strijd om de prins-bisschoppelijke troon in Luik. De burcht werd ingenomen en gedeeltelijk ontmanteld door Luiks-Tongerse milities van het Prinsbisdom Luik. Hierna bleef de site verlaten achter. Vanaf 1410 kwam het domein door erfenissen in handen van de familie de Merode. Zij verbouwden de toen vervallen ruïnes van de burcht tot een residentieel kasteel in mergelsteen. Het is ook uit deze periode dat de meeste archeologische vondsten dateren, zowel wat het aardewerk betreft als het glas.

In 1576 – militaire dreiging in het zog van de aankomende Tachtigjarige Oorlog – wilde de toenmalige heer Jan IX van Merode van Pietersheim zijn kasteel versterken tegen de Spanjaarden. Bronnen vermeldden ook de aanwezigheid van een garnizoen en proviand. Zijn actie kwam echter te laat, want in 1579 werd het kasteel ingenomen door de Spaanse troepen onder leiding van de hertog van Parma, Alexander Farnese. Hij verbleef in Pietersheim tijdens het beleg van Maastricht in datzelfde jaar. Na het Beleg van Maastricht willigde de hertog van Parma het verzoek in van de Luikse Prinsbisschop om het domein Pietersheim als een kerkelijk leen aan hem over te dragen. In 1588 werd Jan IX in zijn rechten hersteld, tenminste wanneer hij de soevereiniteit van de Luikse Prinsbisschop zou erkennen. De familie herstelde vervolgens het kasteel, maar verbleef er slechts seizoensgebonden.

In de eerste helft van de achttiende eeuw volgde een hele reeks verbouwingen en restauraties in het kasteel en de kapel. Dat gebeurde onder andere in 1721 ter gelegenheid van het huwelijk van Jean-Philippe-Eugène de Merode met Charlotte van Nassau-Hadamar. Kort na dat huwelijk stortte een gedeelte van de kasteelvleugel in. De familie de Merode investeerde vanaf dan vooral in het kasteel in Westerlo. Vanaf 1797 werd het nieuwe jachtslot buiten het kasteel afgewerkt. Het kasteel op het burchteiland raakte in verval. Zowel het kasteel als het jachtslot werden in 1971 aan de gemeente Lanaken verkocht. Kort daarna vertrok ook de laatste telg van de familie de Merode, Prins Xavier, uit Lanaken. In de jaren 2006 tot 2010 werd de waterburcht gerestaureerd en herbestemd als een toegangspoort tot het Nationaal Park Hoge Kempen, met een bezoekerscentrum over de geschiedenis van de site. In 2010 won de gerestaureerde waterburcht Pietersheim de Monumentenprijs.

Vragen

Naast de gerestaureerde en tentoongestelde stukken, bestaat een aanzienlijk deel van de glasverzameling uit scherven. Dit is de realiteit van archeologisch glas: een hoge fragmentatie- en aantastinggraad. Er zijn minstens vier zeer concrete onderzoeksvragen te stellen over de glascollectie. Een eerste vraag gaat over het gehele ensemble. Gezien de gekende omvang en het aantal van de vondsten geeft ze (wellicht?) een representatief beeld van het gebruiksglas bij de adel of de gegoede burgerij van die tijd. Is ze te vergelijken met andere gekende (stedelijke) ensembles?¹⁰ Zijn er museale collecties met vergelijkingsmateriaal?

9 De geschiedenis van de burcht is gebaseerd op: Elke Wesemael, *Burchtruïne Pietersheim, Gidsensyllabus 1.1* (Lanaken 2010); Tony Waegeman, *Pietersheim, een aristocratisch landschap* (publicatie in voorbereiding).

10 Bv. glasensembles uit Dendermonde en Antwerpen, Zwartzustersstraat. Zie Beeckman, *Cop*, 137-140.

Een aantal opgeknapte parfumesjes met op de achtergrond een koolstronk. (Foto dienst Erfgoed, gemeente Lanaken)

Een andere vraag behelst het archivalisch onderzoek. De families van Pietersheim en de Merode spelen een belangrijke rol in de geschiedenis van Lanaken, maar ook voor de rest van Vlaanderen. Hun doen en laten werd nauwgezet gearchiveerd.¹¹ Het louter archeologisch beeld waarover we vandaag beschikken kan nog vervolledigd worden met gegevens uit bijvoorbeeld rekeningen en uit de inventarissen van een aantal boedelscheidingen. Een hele andere vraag is die naar de samenstelling van het glas zelf. Het chemisch onderzoek van de glasscherven kan de herkomst bepalen en het hinterland van bekende productiecentra helpen afbakenen. Dit kan een aanvulling vormen op het archivalisch onderzoek. Zo werd op vlak van keramiek in Pietersheim veel aardewerk uit het Rijnland gevonden: Raeren en Siegburg. Geldt dat ook voor het glas? Werd het woudglas in de Eifel, Westerwald, Ardennen of Lotharingen gemaakt? Het kan ook interessante gegevens opleveren om internationale vindplaatsen met elkaar te verbinden en bepaalde types uit productieateliers te detecteren. Tot slot een laatste onderzoeksvraag: een over de iconografie. Op schilderijen, miniaturen en prenten uit de veertiende tot zeventiende eeuw worden doorgaans tijds-eigen voorwerpen mee in beeld gebracht. Het zoeken naar gekende, typerende, of uitzonderlijke stukken in deze prenten, kan ook een boeiend beeld opleveren van het alledaagse reilen en zeilen van het domein Pietersheim, of van de verspreiding van bepaalde types en soorten gebruiksglas.

11 Familiearchief de Merode-Westerloo, in bewaargeving gegeven aan het Algemeen Rijksarchief in Brussel.

Aan de slag

Glas is geen evidente bron voor geschiedschrijving. Aan de hand van de glasvondsten in Pietersheim kan toch een (lokaal) verhaal verteld worden. Al moet dit verhaal wel gestaafd worden door bronnen en bijkomend onderzoek.

Selectieve bibliografie

Erwin Baumgärtner e.a., *Phoenix aus Sand und Asche. Glas des Mittelalters* (München 1988).

Dimitri Beekman en Carolien Van Hecke (red.), *In de Cop op de Merckt. Archeologisch onderzoek van een huishouden uit 16de-eeuws Dendermonde* (Gent 2017).

Danielle Caluwé e.a., *Glas van vissers, kooplui, monniken en heren: Middeleeuws en later glas uit het bodemarchief van Kust-Vlaanderen en Zeeland* (Oostende 2003).

Hans Domsta, *Geschichte der Fürsten von Merode im Mittelalter* (Düren 1981).

Marc Mees en Jan Walgrave, 'Glas in Vlaamse musea', *Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen*, 31(1993) 83-119.

Harold Henkes, *Glas zonder glans. Vijf eeuwen gebruiksglas uit de bodem van de Lage Landen 1300-1800* (Rotterdam 1990).

Johan Veeckman (red.), *Majolica en glas. Van Italië naar Antwerpen en verder. De overdracht van technologie in de 16de – begin 17de eeuw* (Antwerpen 2002).

Waterburcht Pietersheim: Waterstraat 52, 3620 Lanaken, waterburcht@lanaken.be

Depot: Koning Albertlaan 110, 3620 Lanaken

Enkel toegankelijk na afspraak met beheerder Katelijne Beerten (katelijne.beerten@lanaken.be)

Biografie

Katelijne Beerten studeerde Kunstwetenschappen aan de KU Leuven (2000). Ze werkte na haar studies enkele jaren als journalist en als stafmedewerker bij het Davidsfonds. In 2011 ging ze aan de slag bij de gemeente Lanaken, waar ze als erfgoedcoördinator aan een integraal en geïntegreerd erfgoedbeleid werkt: ze is verantwoordelijk voor het beheer van de gemeentelijke collectie (voornamelijk archeologisch materiaal), coördineert diverse erfgoedprojecten en adviseert de gemeente op vlak van onroerend erfgoed.